

**ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА ХАРКІВСЬКОЇ
РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ**

О.О. Афоніна

afon_elena@mail.ru

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

А.М. Віра

alinavira01@gmail.com

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

Дослідження територіально-системної організації розселення населення є особливо актуальним у зв'язку з тим, що саме системи розселення відображають просторові особливості суспільних процесів територій. Система розселення – це сукупність взаємопов'язаних та функціонально супідрядних форм територіальної організації розселення, що утворюють цілісну єдність стану та процесу міського і сільського розселення [4, с. 275].

Харківська регіональна система розселення займає площу 84,0 тис. км², що становить 13,9% території України і має значний поселенський та демографічний потенціали. У 2016 р. поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення включала 5089 поселень або 17,1% поселенської мережі України, у яких проживало 5,3 млн осіб або 12,3% всього населення України. Середня щільність населення є меншою (63 особи/км²) від загальнодержавного показника, що пояснюється меншою заселеністю території та вищою густотою поселенської мережі.

Серед міських форм територіальної організації розселення найбільш поширеною є селищна форма розселення. Загальна кількість селищ міського типу складає 102 поселення або 68,5% міських поселень. Рівень урбанізації у Харківській регіональній системі розселення становить 73,0%, якщо не враховувати м. Харків, то він буде значно нижчим (45,5%). Середня людність одного міського поселення складає 25,8 тис осіб, без м. Харків – 16,2 тис осіб. Сільська поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення, як типового дрібноселеного регіону, характеризується відносно високою густотою сільських поселень (на одне міське поселення

припадає 33 сільських поселення). Середня людність одного сільського поселення складає 288 осіб, що на 37,9% менше від загальнодержавного показника.

Одним із пріоритетних напрямів вивчення системи розселення є дослідження її структури. Структура Харківської регіональної системи розселення характеризується своїми внутрішньо-регіональними особливостями, які обумовлені попередніми історичними, соціально-економічними процесами, а також природно-кліматичними факторами та умовами.

Харківська регіональна система розселення включає Полтавську, Сумську та Харківську субрегіональні системи розселення, які формуються у межах адміністративних областей. Субрегіональні системи розселення відрізняються за основними параметрами. Найбільшою за площею (31,4 тис км²) поселенським (1755 поселень) та демографічним (2718,6 тис осіб) потенціалами є Харківська субрегіональна система розселення, а найменшою – Сумська [1, 2, 3]. Значно більшою середньою густотою поселенської мережі (63 – 64 поселення / 1000 км²) у поєднанні з низькою середньою щільністю населення (47 – 50 осіб/км²) відзначаються Полтавська та Сумська субрегіональні системи розселення, як типові дрібноселенні території. Харківська субрегіональна система розселення характеризується меншою середньою густотою поселенської мережі (56 поселень / 1000 км²) при значно вищій середній щільності населення (87 осіб/км²). Це пояснюється особливостями освоєння та заселення території, специфікою перебігу демографічних процесів, рівнем соціально-економічного розвитку регіону.

Важливим параметром аналізу субрегіональних систем розселення є рівень урбанізації. Так, Харківська субрегіональна система розселення, центр якої – місто з потужним людським, соціально-економічним та культурним потенціалом, яке поширює свій вплив далеко за межі системи розселення, характеризується найвищим рівнем урбанізації (79%), натомість Полтавська та Сумська субрегіональні системи розселення, центрами яких є міста меншої людності, мають нижчий показник урбанізованості (62 – 69%).

Показником структури системи розселення є співвідношення між кількістю міських та сільських поселень. Найменша кількість сільських поселень у розрахунку на одне міське характерна для високоурбанізованої Харківської субрегіональної системи розселення (22 поселення), тоді як найбільша кількість притаманна Полтавській та

Сумській субрегіональним системам розселення (50 та 42 поселення відповідно), з дещо нижчим показником урбанізованості. Субрегіональні системи розселення значно диференційовані за величиною демографічного потенціалу системоформуючого центру. Найбільша концентрація населення спостерігається у центрі Харківської субрегіональної системи розселення, де проживає 53% населення відповідної системи розселення. Найнижчий рівень концентрації населення у центрі системи характерний для Полтавської та Сумської субрегіональних систем розселення (20% та 24% відповідно).

Складовими елементами внутрішньої організації Харківської регіональної системи розселення є локальні системи розселення. Системи розселення відповідного ієрархічного рівня формуються в межах кількох адміністративних районів, що мають системоформуючий центр та характеризуються природною, економічною і соціальною єдністю [4, с. 305]. У межах Харківської регіональної системи розселення формується 13 локальних систем розселення.

Локальні системи розселення відрізняються за площею території, чисельністю населення та поселенським потенціалом. До великих за величиною території належать Харківська та Сумська локальні системи розселення, площа яких 13,2 тис км² та 9,6 тис км² відповідно, до малих Красноградська та Роменська системи розселення з площею 3,7 тис км² та 3,8 тис км². У більшості локальних систем розселення площа території коливається у діапазоні 4,0–9,0 тис км². Аналіз демографічного потенціалу показує, що найбільшою за кількістю жителів є Харківська локальна система розселення (2100,9 тис осіб), найменшими Красноградська та Роменська локальні системи розселення (113,7 тис осіб та 116,5 тис осіб відповідно) [1, 2, 3]. Половина локальних систем розселення є невеликими за чисельністю населення (150,0–250,0 тис осіб). Їх центрами є середні і малі за людністю міста, які мають невелику зону тяжіння та недостатній рівень розвитку внутрішньосистемних зв'язків.

Локальні системи розселення суттєво відрізняються за показником щільності населення. Як показує аналіз, найвища щільність населення у Харківській локальній системі розселення (159 осіб/км²), центром якої є найбільше за людністю місто. У той же час у 9 з 13 локальних систем розселення, де переважають невеликі за людністю міські та сільські поселення, середня щільність населення складає 30–40 осіб/км². Одним з головних параметрів дослідження

локальних систем розселення є поселенський потенціал та густота поселенської мережі. За кількістю поселень локальні системи розселення доцільно об'єднати у три групи: до великих (понад 800 поселень) належить Харківська, до середніх (500 – 650 поселень) Миргородська, Полтавська та Сумська, до малих (200 – 400 поселень) Куп'янська, Лозівська, Конотопська, Роменська, Шосткинська, Кременчуцька, Лубенська системи розселення. Показник густоти поселенської мережі у локальних системах розселення коливається у діапазоні 42 – 76 поселень / 1000 км². Найбільшою густотою поселенської мережі визначається Роменська локальна система розселення, що знаходиться у зоні Полісся, природні особливості якої обумовили дрібноселенний характер заселення. Найменша густота поселенської мережі у Ізюмській локальній системі розселення.

Структурним елементом внутрішньої будови Харківської регіональної системи розселення є місцеві системи розселення, які формуються у межах адміністративних районів. У межах Харківської регіональної системи розселення їх 70. Найбільшою за поселенським потенціалом є Полтавська місцева система розселення (147 поселень), найменшою – Печенізька (11 поселень). Місцеві системи розселення, центрами яких є великі за людністю міста, мають найбільший демографічний потенціал і характеризуються вищим рівнем сформованості порівняно із системами розселення, які виникли навколо малих міст або селищ міського типу. Так, у Харківській місцевій системі розселення проживає 1643,1 тис осіб, Полтавській – 358,8 тис осіб, Сумській – 331,4 тис осіб [1, 2, 3]. Функції центрів місцевих систем розселення виконують 43 міста та 27 селищ міського типу.

Важливе місце у територіально-системній ієрархії Харківської регіональної системи розселення займають кущові системи розселення, що формуються у периферійній частині адміністративних районів. Системоформуючими центрами систем розселення відповідного ієрархічного рівня можуть бути міські та сільські поселення. Нами виділено 76 кущових систем розселення, центри яких мають вигідне транспортно-географічне положення.

Первинні системи розселення – найнижча ланка ієрархічної структури Харківської регіональної системи розселення. Їх кількість – 1232. Середній розмір первинних систем розселення за кількістю поселень – 4 поселення. Відмінності у рівні розвитку первинних

систем розселення впливають на інтенсивність системотворних зв'язків та визначають основні напрямки управління їх розвитком.

Головним структурним елементом систем розселення різного ієрархічного рівня є поселення. За останні три десятиріччя поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення зазнала значних змін. Процеси трансформації поселенської мережі зводилися, головним чином, до її скорочення (табл. 1).

Таблиця 1

Напрями трансформації поселенської мережі Харківської регіональної системи розселення у розрізі субрегіональних систем розселення у 1986–2015 рр. [5]

Напрями трансформації мережі поселень	1986–1990	1991–2000	2001–2015
Об'єднано із сільськими поселеннями	9	33	–
Полтавська	3	–	–
Сумська	6	2	–
Харківська	–	31	–
Включено до межі міських поселень	9	1	6
Полтавська	9	–	–
Сумська	–	–	1
Харківська	–	1	5
Знято з обліку	96	75	83
Полтавська	31	21	38
Сумська	38	16	39
Харківська	27	38	6
Разом	114	109	89

Як видно з табл. 1, протягом 1986–2015 рр. поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення зменшилась на 312 поселень. Масштаби скорочення поселенської мережі були не однакові. Найбільших втрат поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення зазнала протягом 1986–1990 рр. Так, лише за п'ять років мережа поселень зменшилась на 114 одиниць (на 23 поселення щороку) або 36,5%. У наступні періоди темпи скорочення поселенської мережі були значно меншими. За період 1991–2000 рр. кількість поселень зменшилась на 109 одиниць (на 11 поселень щороку) або 35,0%, протягом 2001–2015 рр. на 89 одиниць (на 6 поселень щороку) або 28,5%. З-поміж субрегіональних систем

розселення, вищі темпи скорочення поселенської мережі характерні для Харківської системи розселення (108 поселень або 34,6% загальної кількості поселень, що зазнали процесів трансформації), дещо меншими вони є у Полтавській та Сумській системах розселення (по 102 поселення або по 32,7% відповідно).

Головним напрямом трансформації поселенської мережі Харківської регіональної системи розселення, який обумовив її скорочення, є зняття поселень з облікових даних. За досліджуваний період з обліку було знято 254 поселення Харківської регіональної системи розселення, або 81,4% загальної кількості поселень, на які вплинули трансформаційні зміни. Починаючи з 1991 р., темпи скорочення поселенської мережі, за даним напрямом її трансформації, уповільнилися. Масштаби трансформації мережі поселень, які пов'язані із зняттям їх з обліку, різні у розрізі субрегіональних систем розселення. Вищими вони були у Сумській субрегіональній системі розселення (93 поселення або 36,6%), нижчими – у Харківській субрегіональній системі розселення (71 поселення або 28,0%).

Іншим напрямом трансформації мережі поселень було об'єднання сільських поселень. Протягом 1986–2015 рр. у межах Харківської регіональної системи розселення було об'єднано 42 поселення. Причому переважна більшість (33 поселення або 78,6%) сільських поселень була об'єднана у 90-х рр. ХХ ст. Найбільш поширеним даний процес виявився у Харківській субрегіональній системі розселення (31 поселення або 73,8%).

Набагато меншими були масштаби включення поселень до межі міських поселень. За період 1986–2015 рр. до міської мережі було включено 16 поселень або 5,1% кількості поселень, що зазнали трансформаційних змін. Причому темпи змін були вищими протягом 1986–1990 рр. (9 поселень або 56,3% кількості поселень за даним напрямом трансформації). Як показує аналіз, поселенська мережа Харківської регіональної системи розселення постійно трансформується, а головним напрямом трансформації є скорочення мережі поселень. Дослідження територіально-ієрархічної структури Харківської регіональної системи розселення – важливий інструмент удосконалення поселенської мережі з метою покращення життя і добробуту населення.

Список використаних джерел:

1. Головне управління статистики у Полтавській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**www.poltavastat.gov.ua/
2. Головне управління статистики у Сумській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumy.ukrstat.gov.ua/>
3. Головне управління статистики у Харківській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua/>
4. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А.І. Доценко. – К.: «Фенікс», 2010. – 536 с.
5. Офіційний портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>

УДК 911.3

СУЧАСНИЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Л.Б. Заставецька

zast.lesia@gmail.com

*Тернопільський національний університет імені В. Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна*

Т.Б. Заставецький

zast@ukr.net

*Тернопільський національний університет імені В. Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна*

Адміністративно-територіальний устрій – це поділ території на адміністративні одиниці. Територія Тернопільської області та її межі визначені після 4 грудня 1939 р., коли вона була утворена у складі Української РСР. Область була поділена на 38 адміністративних районів, окремою територіальною одиницею був м. Тернопіль. Цей поділ існував і в післявоєнний період до 1959 року, після нього були здійснені реформи адміністративно-територіального устрою: розформовано низку районів, сформовано нові. Відбулася також реорганізація поселень, ліквідація хуторів як «неперспективних» поселень. Це відбувалося шляхом об'єднання великих сіл з малими, включення сіл у межі міст чи селищ міського типу (за 1976–1980 роки кількість сіл зменшилася удвічі). Зменшилась і кількість адміністративних районів, уже в 90-их роках ХХ ст. їх було 16. У 1991 р. було створено Підгаєцький район із частин Бережанського і Тербовлянського районів, відтоді в Тернопільській області – 17